

V sociologii jako autoreflexivní vědě, tj. vědě, která je způsobilá učinit také sebe samu předmětem zkoumání svými vlastními prostředky, je problém jazyka možno formulovat na třech odlišných, ačkoli souvisejících úrovních:

1. na úrovni *substantivní*, kdy problém jazyka tvoří součást předmětu disciplíny samé (jazyk jako sociální fenomén, sociální původ a funkce jazyka atd.);

2. na úrovni *autoreflexivní*, kdy v centru pozornosti je jazyk sociologie samotné, tedy problém jazykového vyjádření sociologického vědění (zejména: pluralita jazyků jako důsledek multiparadigmatického charakteru sociologie a intraparadigmatická pluralita jazyků daná jejím teoreticko-empirickým charakterem);

3. na úrovni *reflexivní*, kdy předmětem zkoumání je pojetí jazyka v jednotlivých sociologických teoriích, koncepcích, směrech či školách (eventuálně, jsou-li směry či koncepce smysluplně typologizovány, v jednotlivých paradigmatech).

Předmětem našeho zájmu bude výhradně druhá a třetí úroveň zkoumání problému jazyka. Vědomě tedy nebudeme vstupovat na pole sociologie jazyka a sociolingvistiky, jež reprezentují „substantivní úroveň“ zkoumání jazyka, a vyhneme se současně diskusím a kompetenčním sporům o předmětu obou těchto disciplín(1). V našich úvahách o tom, jak je problém jazyka „situován“ v západních (zejména soudobých) teoretických koncepcích a směrech, vycházíme ze dvou základních předpokladů:

1. Marxistická teorie jazyka (filozofická, lingvistická i sociologická) pokládá jazyk za sociální fenomén par excellence (jazyk jako „společenský produkt“ — [srov. Marx 1953 : 92]. Při jeho zkoumání rozlišuje aspekt gnozeologický (jazyk jako materializované vědomí, řeč jako praktické vědomí existující pro jiné lidi) [srov. Marx—Engels 1962 : 44] a sociologický (jazyk jako základní prostředek mezilidské komunikace, jako produkt i předpoklad koordinovaných lidských aktivit). Oba aspekty spolu úzce souvisejí: na úrovni reflexe reality ve vědomí a jejího jazykového (znakového) vyjádření nelze abstrahovat od sociálních kontextů, na úrovni sociální komunikace nelze abstrahovat od gnozeologických procesů reflexe reality ve vědomí. Tím, že je jazyk pojat v marxismu právě takto, jakoby ambivalentně (jednou jako materializovaný odraz, podruhé jako komunikační nástroj), se předchází jak krajnímu sociologismu třebaš durkheimovského typu, tak jednostrannému psychologismu a „epistemologismu“. Individuum nemůže být z analýzy vyloučeno proto, že skutečnost ve vědomí reálně odráží jen individuum (kolektivní vědomí je produktem

(1) Diskuse o předmětu sociolingvistiky shrnují Švejcer a Nikolskij [1983 : 73n.], kteří „předmětnou oblast“ sociolingvistiky poněkud šroubovaně vymezují jako „zkoumání vlivu sociálních faktorů na jazykový systém, na jeho funkční využití v průběhu řečové komunikace a na jeho vývoj a současně také jako poznávání úlohy, kterou jazyk hraje ve fungování a vývoji společnosti“, aniž přesněji rozlišují sociolingvistiku a sociologii jazyka. Systematický přehled různých pojetí sociolingvistiky

sociální interakce a komunikace), společnost pak proto, že jazyk funguje jako nadindividuální fenomén a sociální podmínky determinují způsoby jeho konkrétního užití. Klasické marxistické pojetí, byť „presemiotické“, anticipuje řadu problémů, které vyhrcočně formuluje buržoazní sociologie teprve daleko později. V marxismu byl jazyk vždycky sociálním faktem i společenským problémem [srov. např. Petr 1977 : 14], sociální problémy však jen zřídka byly interpretovány jako problémy jazykové. Soudobá západní sociologie tuto optiku v některých svých přístupech radikálně obrátila: podstatná část sociálních problémů má povahu problémů jazykových, což vyplývá z ontologického předpokladu, že sociální svět je „diskurs“, že společenská skutečnost je konstituována v sociální interakci a komunikaci, je permanentně „negociována“, jazykově interpretována a zvýznamňována atd. Dlužno říci, že buržoazní sociologie nezřídka znovuobjevuje to, co je v marxismu již dávno vyjádřeno jako soubor pravd téměř banálních, zařazuje však tato zjištění do značně odlišných kontextů teoretických a nezřídka i ideologických. V souvislosti se sémantickým boorem v západní filozofii i sociologii dochází ovšem také k některým zajímavým interpretacím (i dezinterpretacím) některých původně jinak kontextově situovaných úvah zejména Marxových (například ve známé práci Baudrillardově 1972).

2. To ovšem neznamená, že bychom jakkoli zpochybňovali skutečnost, že jazyk a jazyková (znaková) komunikace jsou jedním z nejpodstatnějších konstitutivních elementů lidského společenství, že žádná lidská společnost bez jazyka není možná, že jazyk patří mezi socioantropologické a sociokulturní konstanty a univerzália. Z toho však také vyplývá, že pojem a problém jazyka nemůže v žádné sociologické teorii, v žádném sociologickém systému (ale také v žádném sociologickém kompendiu) chybět, což ovšem nikterak neznamená, že specifická váha problému jazykové komunikace je v každé teorii nutně úměrná objektivní a „všepřonikající“ roli jazyka ve společenském životě. Lze se ostatně snadno přesvědčit, že problém jazyka je v sociologii devatenáctého a počátku dvacátého století (na rozdíl od filozofie té doby) problémem vlastně dosti marginálním.

Sociologové „klasického“ období, pokud vůbec o jazyce uvažují, včleňují jej do speciálních a specifických kontextů vlastních systémů. Tak třeba u Durkheima se o jazyku uvažuje především v souvislosti se sociálním původem kategorií lidského myšlení, Simmel se o jazyce zmiňuje v pozoruhodném kontextu rozboru úlohy lži při utváření určitých typů sociálních vztahů a v kontextu úvah o písemné komunikaci, v nichž je zcela jednoznačně a zřetelně anticipována Popperova idea tzv. světa 3 [srov. Wolf 1950 : 352]. Pareto pak v rámci své teorie non-logického chování uvažuje o jednom typu derivací (vedle derivací odvolávajících se na prosté tvrzení, na souhlas s city nebo principy a na autoritu), jež využívají slov, jejichž význam je neurčitý, nejistý a dvojznačný (jako příklad mu slouží mnohovýznamnost pojmu svoboda, jež „dnes označuje něco přesně opačného než před padesáti lety“, zejména v tzv. liberálních hnutích) [srov. Pareto 1966 : 240], atd.

podává také Lubaš 1979, který se přiklání spíše k metodologickému než substantivnímu pojetí sociolingvistiky (sociolingvistika je mu lingvistickou výzkumnou metodou). Sdílím s rezervou stanovisko J. Fishmana, který sociolingvistiku a sociologii jazyka striktně předmětně neodlišuje. Rozdíl lze spatřovat v přístupu a funkci zkoumání jazykových fenoménů: zatímco v sociolingvistice je zkoumání jazyka jako sociálního faktu prostředkem k hlubšímu porozumění jazykovým jevům samotným, je v sociologii jazyka studium jazyka prostředkem k hlubšímu porozumění jevům sociálním. Podobné stanovisko formuluje také P. P. Giglioli [1972 : 9], který mluví poněkud metaforicky o sociologii jazyka jako o „nelingvistické sociolingvistice“ [srov. též Boksański, Piotrowski, Ziółkowski 1977 : 51–56].

Až do šedesátých let našeho století se situace nijak podstatně nezměnila. Marxistická sociologie má v té době jiné starosti než se zabývat jazykovou komunikací (poslední velká „diskuse o jazyce“ proběhla na počátku padesátých let díky Stalinově intervenci do sporu mezi stoupenci Marrovy teorie stadiálního vývoje jazyka a jeho třídnosti a jejími odpůrci [srov. Stalin 1950 a soudobé hodnocení Petr 1977 : 98n]). A západní teoretická sociologie ještě nestačila vstřebávat již formulované podněty kulturní antropologie, obecné sémantiky, symbolického interakcionismu a postupně se ustavující sociologie jazyka a sociolingvistiky(2).

Kulturně antropologické dědictví: jazyk a kultura

Celá rozsáhlá jazyková problematika není ovšem západní teoretické sociologii padesátých a šedesátých let neznámá, v zásadě se však přejímá to, co k věci řekli jazykovědci a zejména *kulturní a sociální antropologové*. Ti totiž podrobili jazykové fenomény podrobnému studiu v kontextu výzkumu kultur tzv. preliterárních společností: jazyk zde nestojí „sám o sobě“ jako v tradiční lingvistice, ale je včleněn do sociálního systému studovaného společenství, je pojat jako strukturovaný systém především vokální komunikace používaný právě lidskou skupinou. Z lingvistickoantropologických studií má klíčový význam jednak koncepce *B. Malinowského*, jednak hypotéza jazykového relativismu formulovaná *B. L. Whorfem* a *E. Sapirem*. *Malinowski* akcentoval především pragmatickou, instrumentální funkci jazyka, když konstatoval, že jeho hlavní funkcí není vyjadřování myšlenek, ale aktivní role v čistě pragmatické části lidského chování. Ostatně kultura sama byla *Malinowskému* „skutečností instrumentální, aparátem k uspokojování základních potřeb“ [*Malinowski* 1958 : 167]. *Malinowski* přesně pochopil, že „jazyková studia je nutno spojit se zkoumáním celku kultury“ [*Malinowski* 1958 : 5], protože jazyk je vázán na sociální systém lidské komunity, je jí definován a sám ji naopak specificky vyjadřuje. Tradice, která hraje v preliterárních společnostech (ale nejen v nich) mimořádnou integrační roli, je „možná — stejně jako výchova — jen díky používání jazyka“ [*Malinowski* 1958 : 166]. Analýza sociálních institucí „visí ve vzduchu, pokud v rámci analýzy kultury nevymežíme takové jevy, jako je jazyk, ústní a psaná tradice“. *Malinowski* zdůrazňuje, že sociální instituce jsou opřeny především o „slovní instrukce či jazykové texty, to znamená, že vcelku je to království symboliky. Symbolika je podstatnou složkou veškerého organizovaného chování“ [*Malinowski* 1958 : 102]. Jazyky jsou podle něho v zásadě nepřeložitelné, protože fungují ve svěbytném sociálním a kulturním kontextu, který je v čase a prostoru nepřenosný, protože je vázán na potřeby a zájmy každodenního života daného společenství. Ideou kontextové determinace jazykového chování každodenností tak *Malinowski* anticipuje pozdější myšlenku indexikality, kterou — pohříchu bez odkazu na *Malinowského* — zformuluje tzv. etnometodologie. Problém jazyka se ovšem v různých souvislostech objevuje také u *F. Boase*, *A. R. Radcliffa-Browna*, *E. E. Evanse-Pritcharda* aj., jejichž myšlenkové dědictví významně ovlivnilo zejména strukturálně funkcionální orientaci, ale nejen ji (3).

(2) V tomto ohledu je příznačná pozornost, jaká se věnuje jazyku v učebnicových kompendiích té doby. Tak třeba *B. S. Phillips* [1969] se zmiňuje o jazyku pouze v souvislosti se socializačním procesem, *J. E. Quinn* [1963] uvádí marginálně jazyk jako podstatný znak kultury a jako „příklad kulturního objektu“, jinak se jazykem zabývá pouze v souvislosti se sociogenezí a socializačním procesem, *E. Chinoy* [1962] připomíná jazyk v souvislosti s psychoanalýzou a náboženským chováním („posvátný jazyk“), *Bel* a *Sirjamaki* [1965] se o jazyce nezmiňují vůbec.

Proslulá Sapir-Whorfova hypotéza, která měla sehrát na konci šedesátých let mimořádně významnou roli v redefinici „tradičního paradigmatu“ západní sociologie, spočívá na tezi, že jazyk a myšlení jsou vzájemně tak spleteny, že jsou v jistém smyslu totéž. Sapir i Whorf chápali sociální původ jazyka, zdůrazňovali však spíše opačnou stránku relace jazyk — společnost, totiž formativní vliv jazyka na individuální i sociální percepci vnějšího světa. Jazyk je nejen společností utvářen, ale současně také formuje „modus, jímž společnost pojímá realitu, materiální svět“ [Vrhel 1981 : 63]. Světy, v nichž žijí různé společnosti s odlišnými jazyky, jsou různými světy, nikoli pouze jedním světem opatřeným různými jazykovými etiketami. Odlišný jazyk znamená odlišnou percepci světa, z níž se prostě nelze nikterak vyvázat. Tzv. *hypotéza jazykového relativismu*, která má své antecedenty v klasické humboldtovské orientaci a novodobé paralely v neohumboldtovské filozofii jazyka (Weisgerber aj.), má ve své tzv. silnější verzi, jejímž tvůrcem je Whorf, velice blízko ke „konstruktivismu“ soudobé západní sociologie. Sociální svět podle „konstruktivistů“ není objektivní realitou třeba ve smyslu durkheimovského sociálního faktu, ale je sociální konstrukcí, především pak konstrukcí jazykovou.

Sapir-Whorfova hypotéza, jež vlastně „není v podstatě nic jiného než jeden z pokusů ukázat, že zvláštnosti jazykové stavby mají důsledky pro chápání skutečnosti a pro tvorbu kulturních hodnot“ [Horálek 1967 : 53], nebyla ovšem lingvisty přijata jednoznačně. Daleko větší zájem probudila v kruzích filozofických a sociologických a zpětně ovlivnila některé antropology (Redfield, Kluckhohn, zejména však Hoijer) a obecnou sémantiku, z jejichž podnětů pravděpodobně některé krajní formulace (zejména kritika tzv. aristotelovského myšlení a dvouhodnotové logiky) původně vyšly(4). Hypotéza jazykového relativismu(5) vyvolala živé diskuse i v sovětské jazykovědné (Šaumjan, Zvegincev, Kolšanskij), etnografické (Bromlej) a filozofické (Brutjan) literatuře: ačkoli byla ve své radikální verzi právem odmítnuta, její inspirující hodnota se nepopírá. Obecně řečeno — aktivní role subjektu v poznávacím procesu předpokládá alespoň do jisté míry také aktivní roli jazyka. Pro sociologii pak jsou podněty Sapir-Whorfovy hypotézy spojovány nejen se substantivní analýzou

(3) Franz Boas je dokonce někdy uváděn jako přímo zakladatel „specificky americké lingvistiky“ [Ivič 1966 : 145]. Proslul monumentálním dílem *Handbook of American Indian Languages*. Povaha indiánských jazyků a zejména fakt, že Indiáni nemají tradici písemnictví a v jistém smyslu ani vědomé dějiny, apriori vylučovaly užití v té době standardní historické metody, veškeré úsilí bylo nutno soustředit na popis aktuálních jazykových jevů, tedy na synchronii. Absence historického přístupu je v tomto předstrukturalistickém období vynucena povahou materiálu, není tedy apriorní metodologickou a teoretickou pozicí. Boas také vědomě spojoval lingvistická studia s výzkumem psychologických fenoménů, takže jej lze vcelku právem pokládat za jednoho ze zakladatelů psycholingvistiky.

(4) Někteří autoři mluví dokonce o „Sapir—Whorf—Korzybski Hypothesis“ [Rapoport, Horowitz 1960], protože Korzybski skutečně již před Sapirem o jazykovém relativismu mluvil. Pravděpodobnost přímé výpůjčky z Korzybského zpočívá uje Schaff [1964 : 105]. Jedno ze základních děl obecné sémantiky, proslulá práce Hayakawova, je ovšem příznačně uvedena mottem z Whorfa — „kdykoliv dojde v lidských záležitostech k souhlasu či shodě, pak je této shody dosaženo lingvistickými procesy, nebo jí není dosaženo vůbec“.

(5) O hypotéze jazykového relativismu se mluví proto, že jejím věcným jádrem je tvrzení, že „různí pozorovatelé si na základě týchž fyzikálních faktů nevytvoří též obraz světa, jestliže jejich jazyková pozadí (linguistic backgrounds) nejsou podobná nebo alespoň srovnatelná“ [Whorf 1982 : 285]; obrazy světa jsou tedy v relaci s jazykovým pozadím, jež samo náleží k „jevům nevědomí“, a v tomto smyslu jsou „relativní“.

jazyka jako sociálního produktu, ale také s analýzou problému plurality jazyků uvnitř sociologie samé. Sovětský lingvista Vasiljev (1972) dokonce formuluje možnost verifikovat hypotézu jazykové relativity právě na analýze jazyka vědy, ačkoli původně byla koncipována s ohledem na jazyky přirozené [srov. také Vrhel 1981 : 60].

Sapir-Whorfova hypotéza inspirovala také některé rané práce C. W. Millse, který se ji pokusil propojit s některými inspiracemi marxistické provenience a aplikovat ji na moderní industriální společnost. Mezi „podmínkami existence“ (tedy materiálním bytím) a společenským vědomím je podle Millse situována obrovská, relativně svébytná oblast významových a znakových konstrukcí a sociální komunikace, oblast, která musí být podrobena samostatnému studiu ve vědní disciplíně, pro niž Mills sám navrhl označení *sociotika*. Jejím předmětem by pak mělo být zkoumání všech sociálních jevů, které jsou závislé na jazyce, na jeho užití a sociálním fungování, a analýza způsobů, jimiž jazyk stimuluje nebo naopak limituje formy lidského myšlení a vnímání světa. Ačkoli tedy „sociotika“ konstituována nebyla, problémy Millsem formulované nezřídka v dramaticky nadsazené formě dále rozvíjela tzv. kritická či radikální sociologie (téma „jazyk a moc“ patří k tématům mimořádně frekventovaným), samozřejmě tzv. obecná sémantika a ve formě vědecky exaktnější pak později plně institucionalizovaná sociologie jazyka a sociolingvistika.

Problém jazyka pak prochází vlastně celým Millsovým dílem, i když v něm ovšem dominantu netvoří (připomeňme třeba skvělé úvahy o „liberální rétorice“ v *Mocenské elitě* nebo marginální, ale věcně závažné nápady o vztahu mezi společenským úspěchem a jazykovým chováním v *Bílých límečcích*). Ostatně Mills, který jako jeden z prvních propojil americká zkoumání jazyka s evropskou tradicí sociologie vědění, přesně pochopil, že jazyk je významným prostředkem sociální kontroly („naše chování a percepce, naše logika a myšlení podléhají kontrole jazykového systému“) [Mills 1939 : 671]. Radikální sociologie, která na Millse programově naváže, pak již bude rozvíjet obě tematické linie — jazyk a moc — jako vzájemně propojené a do jisté míry vzájemně se podmiňující formy sociální kontroly.

Sociologické aspekty obecné sémantiky: jazyk a moc

Obecná sémantika byla ve čtyřicátých a padesátých letech svérázným a politicky silně angažovaným filozoficko-sociologickým pokusem o využití podnětů lingvistického studia jazykových významů a znaků (Saussure, Bréal, jazykový strukturalismus třicátých let atd.) ke stabilizaci buržoazní společnosti („jakákoli koordinace úsilí nutného pro fungování společnosti je možná buď pomocí jazyka, nebo je zcela nemožná“) [Hayakawa 1966 : 15] a zejména ke kritice tzv. totalitních společností (Glowiński ji charakterizuje jako „liberální reakci na hrozbu totalitarizace jazyka“ — 1980 : 19). Jejím tvůrcem byl A. Korzybski, který své obecné sémantice vyložené v nesmírně nudné knize *Science and Sanity* z roku 1933 připsal psychotherapeutické a zejména socioterapeutické poslání. Obecná sémantika se měla stát vědou o neurosémantických a neurolingvistických reakcích individua na sémantické prostředí. Inspirovala se psychoanalýzou (zejména tzv. patologií symbolu) a teorií podmíněných reflexů, ale také Piagetem, Popperem, Sapirem a Whorfem, a dokonce Veblenem: Veblen totiž již v roce 1899 uvažoval ve své *Zahálčivé třídě* o symbolických (znakových, sémantických) funkcích módních šatů, o symbolice jídla, půstu, obřadů, hostiny apod., čímž pozoruhodně anticipoval „sémantický boom“ šedesátých let. Příznačné pro tuto orientaci jsou ostatně samy tituly hlavních knih: *Korzybského Věda a zdraví*, *Chaseova Síla slov* a *Hayakawova*

práce *Jazyk v myšlení a činnosti* s příznačným podtitulem *Jak lidé užívají slov a jak slova užívají člověka*. Vedle zjevně megalomanských idejí obsahovala obecná sémantika některá nesporně zajímavá a později znovu aktualizovaná (např. u Foucaulta, Barthese, Eliase aj.) témata, například role symbolického chování v sociálním životě, funkce tzv. verbálních tabu (vyměšování, smrt, sex, peníze), role jazyka při dosahování skupinové koheze, vztah jazyka a rituálu, sociální role etiketizace ("labelling") a jazykové stigmatizace, „verbální hypnotismus“ propagandistických aktivit, jazyk reklamy atd. Obecná sémantika také poprvé exponuje „sociologickou“ kritiku omezenosti dvouhodnotové orientace, která spočívá v aristotelovské dvouhodnotové logice, jež je pro evropskou kulturní tradici jakýmsi distinktivním znakem. Ta příliš jednoduše a příliš jednoznačně dichotomizuje a polarizuje svět, čehož se využívá a zneužívá zejména v politické propagandě, přičemž důsledky této akcentované dichotomizace mohou být tragické (Hayakawa uvádí pojem „ne-arijce“). Měla by být proto nahrazena „kvantovou“ nebo „koloidální logikou“, což je jen zčásti anticipace vícehodnotových logik a multiparadigmatického přístupu v sociologii. Idea kritiky aristotelovské logiky jako původce ne-li všeho zla, tedy alespoň mnoha podstatných zel, je ostatně živá stále [srov. např. Rosnay 1982 : 306]. Ačkoliv obecnou sémantiku, která je spíše filozofickou a psychosociologickou doktrínou než vědní disciplínou, nelze ztotožnit se sémantikou jako oborem lingvistickým a logickým [srov. Guiraud 1976; Mamhoudian 1982 aj.], je přece jen možné shledat alespoň významnou tematickou spřízněnost obecné sémantiky a sémantiky „sociologické“, již dlužno rozumět sociologická studia společenské podmíněnosti vzniku a užívání určitých významových interpretací slov. Tímto tématem je nepochybně problém moci, případně politiky a ideologie, jež bylo zpracováno jak v rámci širších teoretických koncepcí, tak zcela samostatně, bez vazby na rozpracovanou obecnější teorii společnosti.

Příkladem první orientace, vázané na teoretický kontext, mohou být některé práce R. Arona (jehož s obecnou sémantikou spojuje dozajista také neskrývaný a radikální antikomunismus), například *Opium intelektuálů*, jež v jistém smyslu není vlastně ničím jiným než kritikou ideologicky „posvátných slov“ (v tomto případě: levice, revoluce a dělnická třída) Marcuseho *Jednorozměrný člověk*, v němž Marcuse shledává, že Orwellův „newspeak“ a „doublethink“ jsou vlastně předobrazem jazyka „jednorozměrného člověka“, jazyka čistě funkcionálního, znemožňujícího jakoukoli negaci, jakoukoli kritiku a jakoukoli reflexi. Tento jazyk, společný všem industriálním společnostem, neovládá ovšem pouze publicistiku, politiku a propagandu, ale také společenské vědy a filozofii. Podle Marcuseho všechny společnosti dnes směřují k totalitarismu a násilí, jež vykonávají na člověku, prochází nejprve jazykem. Ostatně — jazykové donucení je ze všech nejúčinnější, protože potlačuje nikoli činnosti, ale samo myšlení [srov. Marcuse 1968].

Druhý, v obecné teorii nezakotvený přístup lze demonstrovat dnes již stovkami publikací, jež se věnují vztahu jazyka a moci. Nelze pominout práci vpravdě průkopnickou, proslulou knihu Viktora Klemperera *Lingua tertii imperii*, pravděpodobně vůbec první filologicko-filozofickou analýzu jazyka nacismu(6). Klemperer dokázal, že „tyranie slov“ vede k tomu, že „celý národ začíná mluvit novým jazykem, tedy — „jazykem v obecných rysech stejným jako doposud, ale náhle zatíženým takovým množstvím diametrálně odlišných emocionálních konotací jednotlivých lexikálních jednotek, že vytváří úplně

(6) Českému čtenáři, který Klempererovu práci nezná, je možno alespoň doporučit povídku Tadeusze Borowského *Hudba v Herzenburgu*, která o osudech Klempererových zajímavě vypovídá [Borowski 1987 : 262].

nový hodnotový systém a nový způsob myšlení o světě“ [Glowiński 1980 : 19]. V oblasti lingvisticko-sociologických analýz „jazyka moci“ jsou zkoumána speciálnější témata typu role klišé (podle J. P. Sterna je klišé „omezením svobody a originality, je projevem jazykové alienace a nástrojem manipulace“), indoktrinace sloganem [Réboul 1975] atd. Samostatná pozornost se pak věnuje vztahu jazyka a ideologie, tedy tématu, jež spadá pod tematický komplex sociologie vědění. Mezi nejvýznamnější práce takto zaměřené patří jistě systematický spis O. Réboula (1980), který zkoumá změny funkcí jazyka v „ideologickém diskursu“, v duchu austinovské tradice(7) klade otázku vztahu mezi sdělovací a performativní komponentou ideologického jazyka, zkoumá „ideologii jako jazykový kód“, zabývá se „ideologickou rétorikou“ a shrnuje: „Každá ideologie vykonává svou kontrolu a nátlak prostřednictvím lingvistického subkódu. A svoji metalingvistickou funkci plní dvěma způsoby — tím, že svůj kód proklamuje jako jediný řádný, legitimní, a tím, že popře kód svých protivníků“ [Réboul 1980 : 220]. Réboulova práce, jako všechny práce tohoto druhu, je plná příkladů, přirozeně hlavně z moderních politických dějin a je nesena v mírně antikomunistickém duchu(8).

Samostatnou tradici má pak studium „jazyka revolucí“, zejména revoluce francouzské (R. Robinová, L. Kohler, A. Geffroy aj.), s níž systematictěji započal Marxův zeť Paul Lafargue.

Sorokinova teorie: jazyk a revoluce, jazyk jako sociokulturní fenomén

Jazyk a revoluce je jeden z tematických okruhů, jímž se zabýval P. Sorokin již v roce 1925, tedy na počátku své vědecké dráhy, v rámci své cyklické teorie revoluce, která předjímá pozdější Brintonovu „anatomii revoluce“. Sorokin zkoumal, k jakým „obecným změnám v lidském chování“ dochází v revolučním procesu, což dokládal na proměnách vlastnických vztahů, sexuálních reakcí a jazykového chování. Pokusil se demonstrovat, jak se proměňují významy slov v revolučním procesu: v první fázi revoluce (revoluční vzestup), jež odpovídá obecnému ideologickému radikalismu, probíhá proces proměny slov zakázaných „starým režimem“ ve slova doporučená a favorizovaná, v druhé fázi (sestup) pak proces proměny slov doporučených ve slova pouze přípustná a konečně ve třetí fázi („thermidor“) proces proměny slov přípustných ve slova opět zakázaná či alespoň podstatně reinterpretovaná. Revoluční cyklus se tak manifestuje také v tom, jak se v něm nakládá s jazykem [srov. Sorokin 1925; obecnější informace též Houška 1977].

(7) John Langshaw Austin zavedl sociologicky velmi relevantní rozlišení dvou funkcí jazyka: kromě funkce informativně referující, již jazyk „netvoří bezprostředně žádnou skutečnost, ale pouze o ní referuje“, plní jazyk také funkci tzv. performativní, kdy sám jazykový akt je přímou „tvorbou skutečnosti“. Některá slovesa užitá v prezentu v 1. osobě singuláru plní funkce performativní (slíbují, blahopřejí, děkují, představují vám atd.), v jiných tvarech již funkci informativní. Austin, ale i Searle, Grice, Wright aj. se snaží propojit sémantiku výroku s jeho pragmatickými aspekty. Austinovo rozlišení lokutivních, perlokutivních a ilokutivních aktů řeči a zejména jeho studia přirozeného jazyka ovlivnily pravděpodobně — vedle prací Wittgensteinových — ze všech filozofických teorií jazyka moderní sociologii nejsilněji [srov. Austin 1962; Szymura 1982; Giddens 1976 : 24—25]. Jedna ze zásadních statí Austinových vyšla nedávno rusky v [Filosofija 1987 : 48n.], kde je též publikována studie Searlova.

(8) Ačkoliv jakékoliv sociologické zkoumání ideologie vychází nutně v té či oné míře z marxismu, nevyjímaje ani práce silně antikomunistické, postrádáme dosud, bohužel, solidní marxistickou studii o vztahu jazyka a ideologie. Práce kolektivu vedeného J. Žluktěnkem *Jazyk a ideologija* [1981] má poněkud zavádějící název: nejde totiž o „jazyk ideologií“, ale o ideologii v jazykovědě.

Ve svém velkém systému, posledním pokusu o navázání na tradice sociologie 19. století, zařadil Sorokin jazyk spolu s vědou, uměním a náboženstvím mezi *velké kulturní systémy*, jež hrají rozhodující roli v sociálním životě. Zvláštní význam připisuje Sorokin „kulturním významům“, které jsou mu definičním znakem *sociokulturního jevu*: sociokulturní jev, který se manifestuje materiálně a/nebo behaviorálně, je sociokulturním fenoménem pouze potud, pokud „nese“ význam a pokud je tento význam adekvátně nebo neadekvátně dešifrován – v každém případě tedy dekódován právě jako význam: „všeobecně se přijímá, že sociokulturní jevy jsou smysluplné, že jsou normativní, hodnotovou řší reality, která je odlišná od reality anorganické i organické“ [Sorokin 1965 : 838]. Zbavíme-li sociokulturní fenomén právě jeho významové složky, promění se v materiální objekt ne-sociální povahy, protože „to, co je materiálně nebo fyzikálně identické, je často fundamentálně odlišné kulturně“ [Sorokin 1964 : 12]. Sorokin také postřehl, že pohyb ideologických elementů je na jedné straně rychlejší než pohyb elementů materiálních a behaviorálních, na druhé straně však mezi indoktrinací významem (ideologickým elementem) a jeho manifestací v chování nebo reifikací v materiálním produktu existuje vždycky jasně postřehnutelná časová proluka. Téma kulturní proluky pojednal podrobněji W. Ogburn, téma indoktrinace ideologickými významy v poslední době například K. Lorenz. Sorokinova koncepce je svou akcentovanou „kulturologičností“ dosti výjimečným radikálně idealistickým systémem a jeho sociologicko-historiozofická konstrukce, jež má paralelu snad jen v teorii A. Toynbeeho, je silně spekulativní a historicky neudržitelná. Nelze však popřít, že Sorokin v době boomu neopozitivistického empiricismu vědomě navazoval na evropské duchovědné tradice (včetně Cassirerovy „filozofie symbolických forem“) a anticipoval, byť toliko rámcově, některé přístupy „sociologické sémantiky“.

Americký strukturální funkcionalismus: jazyk a rovnováha

Období mezi léty 1940–1965 je v západní sociologii charakterizováno koexistencí dvou odlišných přístupů ke studiu sociální skutečnosti – novopozitivistické orientace, která akcentuje empirická studia a nepokouší se o výstavbu obecné teorie, a strukturálního funkcionalismu, který je naopak programovým pokusem o tzv. velkou teorii. V americkém *strukturálním funkcionalismu*, který je prototypickou sociologií stability, rovnováhy, integrace a konsensu, je jazyk chápán především jako prostředek sociálně integrující, jako významný nástroj dosahování sociálního, zejména hodnotového konsensu. Z role, která je ve strukturálně funkcionálním systému *Parsonsově* připsána sociální integraci, normativnímu a hodnotovému řádu, vyplývá také enormní úloha *symbolických systémů*: „To, co přivádí lidi dohromady a tvoří z nich společnost, jsou nejenom společně uznávané významy vtělené v konstitutivní symbolismus, ale především společný systém operačních kódů, které regulují komunikaci jednoho člověka s druhým“ [Parsons 1970 : 64]. Symbolické systémy vznikají na bázi interakčních situací, jež jsou si sice podobné a jež se opakují, ale nejsou identické. Symbolické systémy proto musejí „transcendovat partikulární situaci“. Aby však bezporuchová sociální interakce byla vůbec možná, je nutná existence společně sdíleného symbolického systému, jehož významy jsou srozumitelné všem účastníkům sociálních interakcí ve všech partikulárních situacích [Parsons 1964 : 21, 263]. Tímto systémem je kultura, jež je „vyjádřena především, nikoli však výlučně v jazyce“ [Parsons 1964 : 21]. Jazyk sám je nejobecnější symbolický systém, jehož fungování předpokládá existenci kulturně specifických kódů, pomocí nichž jsou „rozeznávány“ jednotlivé významy.

Proto užití jazyka jako „nejobecnějšího a základního symbolického média sociální komunikace“ vyžaduje dosti značnou míru konformity („lingvistický kód je normativní struktura, je to... zvláštní případ normy“, píše Parsons 1970 : 45): sociální komunikace totiž předpokládá nejen znalost jazyka, ale také respektování a přijetí sociálních konvencí spojených s jeho užitím.

Jazyk (spolu s kulturou nebo — chcete-li — jako její podstatný komponent) patří vedle „relativně komplexní sociální organizace“ ke kulturním univerzáliím. Jeho základní funkce, jak lze z jednotlivých textů odvodit, je komunikační, integrační, socializační a kontrolní(9). Kromě jazyka verbálního předpokládá Parsons právem existenci „specializovaných jazyků“, symbolických systémů, jež jsou také „komunikačními médii“ dokonce mimořádného významu, aniž jsou jazykem sensu stricto (například peníze jako symbolický systém) [srov. Parsons 1967 : 357].

Písemná fixace symbolických významů znamená podstatný převrat v lidských dějinách, protože „pomocí písma může být hlavní symbolický obsah určité kultury vtělen do forem, které jsou nezávislé na konkrétních souvislostech interakce“ [Parsons 1970 : 53], což je vlastně jakási symbolická transcendence „druhému řádu“.

Přes obrovskou roli, která je v parsonsovském strukturálním funkcionalismu připsána symbolickým systémům i konkrétně jazyku, řada implicitních témat, jež se přímo nabízejí, nebyla vlastně ani dotčena, zejména problém vztahu mezi integrativní funkcí jazyka a reálnou jazykovou diferenciací konkrétních společností, tedy témata, jež rozvinou Labov, Bernstein aj. Má tedy plnou pravdu jeden z Parsonsových žáků i kritiků H. D. Duncan, když píše, že „Parsons sice zdůrazňuje potřebu sociologického studia symbolických činností, sám však nabízí pramálo prostředků, jejichž pomocí by toho mohlo být dosaženo, a to málo, co nabízí, je příliš zatíženo jeho mechanickou metaforikou“ [Duncan 1968 : 14](10).

Francouzský strukturalismus: homologie jazyka a společnosti

Dosti všeobecně se přijímá, že *F. de Saussure*, který stál u kolébky francouzského, ba světového jazykovědného strukturalismu, je jedním z největších lingvistů všech dob [Ivič 1966 : 113]. Méně je však známo, že saussurovská lingvistika má některé zdroje i nosné ideje společné se sociologií durkheimovskou a že, jak konstatuje Lévi-Strauss, „v letech 1900—1920 stáli zakladatelé

(9) Ve studii *Jazyk jako základ kultury*, kterou jsem však neměl k dispozici, Parsons rozlišuje pouze funkce komunikační a expresivní, přičemž „komunikace má jasně prioritu nad expresí. Protože je však jazyk primárním médiem komunikace na kulturní úrovni, může také sloužit jako prostředek exprese. Komunikace je primárně funkcí sociálního systému, exprese je funkcí osobnosti jako systému“ [cit. podle Duncan 1968 : 15].

(10) Tato omezenost tematického záběru, pokud jde o jazyk, platí do značné míry i pro Mertona, který se jazykem zabývá sice marginálně, ale v důležitých problémových souvislostech, jako je např. vztah jazyka a vědy, jazyka a ideologie. Merton nadto, jak známo, spolu s P. F. Lazarsfeldem realizoval již ve čtyřicátých letech jeden z prvních empirických výzkumů masové komunikace, který stojí na počátku vlny zájmu o komunikaci obecně a jazyk zvlášť.

(11) Francouzský jazykovědec Antoine Meillet je pokládán za jednoho ze zakladatelů „sociologické lingvistiky“, která spočívá na těchto tezích: 1. Jazyk není stejným jevem, je spíše komplexem různých „stylů“ utvořených v různých sociálních prostředcích (jazyk řemesel, ulice, kanceláře, armády); tvorba jednotlivých „stylů“ je ovlivněna nejen kulturní úrovní a životním stylem daného prostředí, ale především ekonomickou a technickou činností. 2. Hlavní roli v procesu změn významů hrají tzv. sociální výpůjčky (*emprunts sociaux*), protože výrazy přecházející z jedné vrstvy do druhé mění své významové odstíny — obecnější pojmy se význa-

soudobé lingvistiky F. de Saussure a A. Meillet(11) pod rozhodnou ochranou sociologů a teprve po roce 1920 počíná M. Mauss tuto tendenci obracet“ [Lévi-Strauss 1983 : 34]. Lingvistika se za tento svůj dočasný asyl odvděčila francouzskému společenskovědnímu myšlení ovšem mnohonásobně. Centrální ideje saussurovské lingvistiky (lhostejno, zda plně autentické či nikoli) vstoupily mezi téměř běžné konverzační oběživo. Reálnou součástí terminologické i věcné výbavy moderní francouzské a americké sociologie se (s jistými korekcemi) staly zejména tyto Saussurovy myšlenky:

1. Rozlišení jazykového systému (language) a aktuálního mluvení (parole), tedy v podstatě toho, co je v jazyce sociální par excellence a má povahu durkheimovského sociálního faktu, a toho, co podléhá individuálním a skupinovým variacím v procesu reálného fungování jazykového systému.

2. Řada dalších, „nejazykových“ fenoménů by mohla a měla být zkoumána a chápána obdobně jako jazyk, totiž jako systém znaků (například zvyky, rituály atd.; srov. Horák 1982 : 43): idea „semiotizace“ společenských věd.

3. Rozlišení synchronie (vztahy mezi částmi jazyka, jež spolu souvisejí a jejichž povaha není podstatně ovlivněna časem) a diachronie (vliv času na strukturu a systém); synchronie je něco vnitřního, zákonitého, pravidelného, diachronie něco vnějšího, náhodného a specifického: idea dominance synchronní analýzy.

4. Důraz na arbitrární povahu jazyka, který je uspořádán na základě intencionality mluvčího a struktury samotného jazykového systému.

Od de Saussura vede přímá cesta k antropologicko-sociologické a filozofické koncepci C. Lévi-Strausse. Podle jeho názoru zaujímá „lingvistika“ mezi společenskými vědami výlučné místo. Není stejnou sociální vědou jako ostatní, protože její výsledky jsou nesrovnatelně významnější. Pouze ona může právem pretendovat na název věda... Ve vztahu k sociálním vědám hraje fonologie tutéž obrozující roli, jakou hrála jaderná fyzika vůči všem exaktním vědám“ [Lévi-Strauss 1983 : 35]. Vysvětlení pro toto zjevně nadsazené tvrzení nachází Lévi-Strauss u Trubeckého (který sám náležel, jak známo, k pražské lingvistické škole, jež je někdy označována jako „fonologická“). Právě fonologie totiž přechází od studia vědomých jazykových jevů ke studiu jejich nevědomého základu a dále — odmítá zkoumat členy relace jako nezávislé entity a bere za základ zkoumání vztahy mezi nimi. R. Jakobson v té souvislosti poukazuje na vztah strukturalní lingvistiky k teorii relativity, ale dokonce i ke kubismu (Georges Braque: Nevěřím ve věci, věřím pouze ve vztahy mezi nimi, srov. Jakobson, in: *Jezykoznanstwo* 1979 : 19).

Důraz na nevědomé procesy, jež tvoří bázi struktur, zdůraznění homologie mezi řadou sociálních procesů a jevů (příbuzenství, mýtus, směna) a fenomény jazykovými (zejména fonetickými) a permanentní hledání „univerzálních“ obecných, nadhistoricky platných zákonitostí a pravidelností — to vše je u Lévi-Strausse rozvinuto a rozpracováno v kulturně antropologickém a filozofickém kontextu na bázi lingvistické inspirace. Strukturalistický boom šedesátých let ve Francii a v západní Evropě nezůstane samozřejmě bez vlivu na další osudy sociologického myšlení, jakkoli se alespoň na čas nadšené a nekritické přijímání proměnilo ve stejně nekritické odmítání. Dílo Foucaultovo, které mnohé podněty „klasického“ strukturalismu rozvíjí opět v jiných a odlišných souvislostech (kulturně historických, psychiatrických, filozofických, politologických), je toho ostatně dokladem. Pojem „diskursu“, který je důvěrně spjat s francouzskou myšlenkovou i jazykovou tradicí, se stane součástí terminolo-

mově zužují a naopak; sémantická evoluce je tak rezultátem působení dvou principů — generalizace a specializace.

gické výbavy dnes již téměř celé západní sociologie, bohužel nezřídka i s některými absolutizujícími necitostmi. Například věda je v některých pracích této orientace pojata jako „forma diskursu“, jednoho mezi mnoha možnými, v tomto diskursu se však prý nediskutuje „svět objektů, ale vztahy mezi koncepty, které vznikají působením jazyka, jehož používáme“, a „argumenty nemají vztah k ničemu jinému než k sobě samým“ atd. [srov. Zito 1984 : 97].

Sociologický novopozitivismus: jazyková sebereflexe; jazyk a chování

Novopozitivistická sociologie, inspirována mimo jiné filozofií Vídeňského kruhu s jeho tezí, že filozofie vědy je filozofie celá, vlastně poprvé položila otázku *jazykové sebereflexe sociologie* tím, že otevřela téma operacionálních definic a vztáhla téma jednotného jazyka vědy (Neurath) také na sociologii. Zatímco druhé téma odvál čas, operacionální definice jako jazykový způsob empirického krytí teoretických pojmů dodnes vzrušují všechny sociology, kteří mají co do činění s empirickým výzkumem. Novopozitivisté tedy výslovně položili otázku „*jazyka empirického výzkumu*“ [Lazarsfeld—Rosenberg 1955], kterou řešili na různých úrovních a v různých konkrétních, zejména metodologických kontextech. Věcně nejzajímavější je nesporně právě kontext nových výzkumných technik, jejichž organickou součástí je přímo lingvistická či sémantická analýza (obsahová analýza, sémantický diferenciál).

Přirozený jazyk sám byl novopozitivisty zkoumán především v souvislosti s empirickým výzkumem masového sdělování a propagandy. V obecnějších úvahách o komunikaci se novopozitivisté pochopitelně spíše než lingvistickou filozofií či Wittgensteinem inspirovali Shannonovou teorií informace, již nezřídka dovedně využili ve výzkumu. Vývoj názorů na jazyk v novopozitivistické sociologii prošel v podstatě standardním procesem liberalizace každé doktríny: zatímco v roce 1939 klade Lundberg aspoň proklamativně základy jakési „behaviorální sémantice“ („významy fenoménů musí být odvozeny z chování lidí vůči tomu, co vyvolává jejich chování bez ohledu na to, zda tímto stimulem jsou lidé v uniformě, v kameni ryté znaky, totemový sloup nebo slova“) [Lundberg 1939 : 42], pak v *syntetické práci* [Lundberg—Schrag—Larsen 1968] sděluje v podstatě jen truismy: rozdíl mezi člověkem a subhumánními živočichy není v tom, že my komunikujeme a oni nikoliv, ale v tom, že pouze člověk vyvinul komplexní symbolický systém — jazyk. Jazyku se člověk učí v socializačním procesu a lidská osobnost tak získává „symbolickou bázi“ atd. Podrobněji pak někteří novopozitivisté zkoumali paralingvistickou komunikaci, zejména gestikulaci (například národní difference v gestech), a vlivy změn v technice a technologii na jazykové chování.

Vypjatým radikalismem sehrál i v pojetí jazyka zvláštní roli psycholog-behaviorista s výraznými sociologickými ambicemi B. F. Skinner, který pojal problém jazyka jako problém *verbálního chování*: řeč je prostě motorická reakce, jejíž trvalost závisí na posilování v pavlovovsko-watsonovském smyslu. Jazyku se člověk učí — ale učí se mu právě jako Pavlovův pes, totiž podmíněním, na principu odměny za správnou verbální reakci a trestu za reakci nesprávnou: mizí-li posilování, mizí také verbální reakce. Většina verbálních reakcí souvisí se saturací potřeb buď mluvčího (prosba, dotaz, stížnost, rozkaz), nebo recipienta (oznamovací věty), který zpětně svou reakcí posiluje jednání „vysilatele“ [srov. Skinner 1957]. Tato koncepce se ukázala jako vysoce funkční při objevu programového učení, jež je výsledkem Skinnerova a Crowderova úsilí, narazila na tvrdý odpor humanisticky orientovaných sociologů a filozofů(12), ale i na radikální nesouhlas známého jazykovědce N. Chomského. Chomsky v polemice se Skinnerem podtrhl tvůrčí charakter jazyka: učit se

jazyku znamená „znovutvoření“, nikoliv pouze „posilování“. Jazyková kompetence — pojem pro Chomského pojetí vysoce závažný a sociologií přejatý například jako interakční kompetence — je lidskou schopností tvořit věty, jejichž struktura je v daném jazyce přípustná [Chomsky 1959].

Nezapomínejme také na to, že „behavioristická revoluce“ v psychologii je spojena s radikální jazykovou purifikací. Podle behavioristů je věda přetížena „mentalistickými termíny“, jež nemají empirické krytí (proto, říká Skinner, „metodologický behaviorismus může být chápán jako psychologická verze logického pozitivismu nebo operacionalismu“) [Skinner 1974 : 14], jež je nutno z vědy vyloučit a nahradit je adekvátnějším vyjádřením, které by programově vynechalo „zprostředkující stavy mysli“, včetně postojů, pocitů atd.

Behavioristický impuls Skinnerův sociologicky přepracoval G. C. Homans ve své obecné teorii sociálního chování, jež je založena na pojmech činnost, stimul, odměna, trest, hodnota, percepce, očekávání, pojem komunikace v ní však chybí. Homansova sociologická teorie je „behaviorální teorií směny“, v níž je sociální chování pojato jako směna odměn a trestů. Řečové chování je vzato v úvahu pouze potud, pokud vstupuje do systému interindividuálních směnných aktů [srov. Homans 1961 : 36]. Velmi jednoduše a jednoznačně řečeno — neadekvátní přecenění behaviorálních aspektů sociálního života a absolutizace směnných elementů v procesech sociální interakce vedly k totální bagatelizaci sociální a kulturní role jazyka. Toto vyústění behavioristicko-novopozitivistických úvah nad jazykem je příznačné a svým způsobem bylo předvídatelné.

Konstruktivismus: jazyk jako dominantní sociologické téma

Konec šedesátých let znamená pád svrchované dominance strukturálního funkcionalismu v teorii a novopozitivismu v empirickém výzkumu — ke slovu se dostávají tzv. konstruktivisté. Označení „konstruktivismus“, které se zdá snad šťastnější než běžnější označení „interpretativní“ nebo dokonce „humanistická“ sociologie, se vztahuje k „poměrně rozsáhlé skupině teorií a přístupů, které mají za to, že významy jakýchkoli sociálních objektů jsou do značné míry konstruovány a zavedeny interakcí a kulturními procesy“ [Wiley 1985 : 189]. Významy proto nelze „odkrývat“, jakoby jednou provždy spočívaly v objektech, protože významy jsou na objekty permanentně kladeny sociálními aktéry, kteří spolu interagují a komunikují.

Dnes se v podstatné části západní sociologie pokládá za truismus idea, že jazyk sociální svět nejen zobrazuje či vyjadřuje, ale také formuje, utváří, „intersubjektivně konstituuje“. Teprve na počátku sedmdesátých let se však podstatná část západní sociologie radikálně a snad definitivně „osvobodila“ z pout mechanistické a značně vágní epistemologie, která významy derivovala z objektů a která měla svět za přesně takový, jaký jej vidíme. Konstruktivistické teorie se formovaly v „zásadní opozici“ k tradiční sociologii (pozitivistické a strukturalistické) a dnes existují v řadě svébytných podob — jako symbolický interakcionismus, fenomenologická sociologie, etnometodologie, dramaturgická sociologie, existencialistická sociologie atd. A v každé z nich hraje jazyk roli ne-li klíčovou, tedy rozhodně dominantní(13).

(12) Radikální determinismus Skinnerův, který člověka zbavoval „svobody i důstojnosti“ [Skinner 1971], samozřejmě nutně vedl i k etickým problémům v oblasti verbálního chování. Tak L. Himmán si právem klade otázku, zda skinnerovský člověk „může lhát“: „Jestliže je lež vědomý výběr odmítnutí mluvit pravdu a jestliže lidské chování je determinováno do té míry, že člověk volbu nemá, pak nelze smysluplně tvrdit, že někdo lže“ (podle Magala 1980).

Ačkoliv celé konstruktivistické hnutí bylo ovlivněno britskou lingvistickou filozofií (zejména Austinem), pozdním Wittgensteinem (idea, že jazyk je jeho užití, koncepce jazykových her, vazba jazyka na životní způsob), hermeneutikou a hypotézou jazykového relativismu, jeho nejvýznamnějším stimulem byla nepochybně sociologická reinterpretace Husserla, zejména v díle A. Schütze. Protože však — jak právem konstatuje Merleau-Ponty [1971 : 95] — „to málo, co o jazyku Husserl říká, je zároveň originální i záhadné“, byl sociologický překlad některých jeho centrálních idejí z poněkud enigmatického fenomenologického jazyka svrchovaně důležitý. Fenomenologická sociologie, jakkoli vnitřně diferencovaná, pokládá v souladu s Husserlem a Schutzem realitu každodenního života za realitu „svrchovanou“ a její vyjádření v přirozeném jazyce za klíč k jejímu pochopení, protože „jazyk je nejjemnějším prostředkem intersubjektivní komunikace a konstituování sociálních faktů a významů“ [Novýje 1978 : 235]. A právě o toto v konstruktivistických koncepcích jde — jazyk je nejen nástrojem komunikace, ale i konstituce, „konstrukce“ sociálního života. Podstatu a smysl jisté „nabilitace“, ale i problematizace přirozeného jazyka ve fenomenologických přístupech vyjádřil velmi pregnančně Merleau-Ponty takto: „Žijeme ve světě, kde je jazyk *institucí*... Jazyk a porozumění jazyku nám zdánlivě nečiní problémů. Lingvistický a intersubjektivní svět nás neudivuje a my jej vlastně ani neodlišujeme od vlastního světa“ [podle Spurling 1977 : 48]. Zdá se nám totiž, jakoby jazyk a řeč existovaly odevždy, takže jména, jež dáváme věcem a jevům, jsou v nás tak zakořeněná a jeví se tak „přirozená“, že se nám zdá, jakoby jména byla částí věcí samotných.

Jádro přístupu fenomenologické sociologie ke zkoumání jazyka spočívá právě v tomto — postihnout, kde a jak jazyk konstituuje realitu a jaká je role „prožitku jazyka“, zkušenosti, kterou s jazykem a prostřednictvím jazyka máme. I když je nesporné, že v krajních verzích je idea „jazykového konstituování sociálního světa“ pozdním sociologickým produktem filozoficko-lingvistického idealismu, její racionální smysl spočívá v tom, že se v tomto pojetí „řeč jeví jako prapůvodní způsob zaměření na určité předměty“ (intencionalita), jejíž zásluhou „myšlenky, které by bez ní zůstaly soukromými fenomény, nabývají intersubjektivní hodnotu“ [Merleau-Ponty 1971 : 96].

Fenomenologická sociologie rozvíjí řadu sociologií dosud zcela opomíjených témat, například pro estetiku a sociologii literatury enormně významný problém „přenositelnosti“ či spíše nepřenosnosti individuálního zážitku prostřednictvím jazyka: u Schütze idea typizace jako základního předpokladu intersubjektivní komunikace vylučuje sdělnost individuálního zážitku, protože vyjádříme-li jakýkoli prožitek v jazyce, zbavujeme jej nutně individuality a unikátnosti, neboť cokoli je vyjádřeno v jazyce, proměňuje se v „délá vu“ pro dané jazykové společenství [srov. Schutz 1962 : 260n]. V rámci teorie deviantního chování vypracovala fenomenologická sociologie relevantní rozlišení „objektivního porušení normy“ a jazykové etiketizace deviantního chování (labelling) atd.

Etnometodologové — jako téměř vždy a téměř ve všem — formulovali své úvahy o jazyce velmi radiálně, nezřídka však stejně enigmaticky jako Husserl, ač se na něho prakticky nikdy výslovně neodvolávají. Jejich ústřední myšlenkou, ba obsedantním zájmem, je zkoumání toho, co fenomenologie učinila zjevným, že totiž jazyk má schopnost „ustavovat a udržovat realitu každodenního života“ [srov. Spurling 1977 : 65] a že není každodennosti bez běžného jazyka.

(13) Jsme zbaveni povinnosti podrobnějšího výkladu jednotlivých konstruktivistických koncepcí, protože je jim věnována samostatná studie Zdeňka Rollika.

Etnometodologie je v jistém smyslu vlastně extenzí Austinova pojetí performativních aktů, „dělání věcí slovy“, protože podle etnometodologů všechny výpovědi mohou být pochopeny přímo jako sociální aktivity. Nejde totiž pouze o to, že mnoho sociálních aktivit může být „vykonáno“ pouze slovy (informace, stížnost, urážka, odpuštění), jako spíše o to, že mluva, řeč „reflexivně udržují sociální řád“. Přes všechny extravagantní formulace, nezřídka ovšem vědomě provokativní, a proto s časem i vyvanulé, etnometodologie otevírá nesporně některé pro každou sociologii relevantní problémy. V neposlední řadě jde o veliké téma „krize jazyka“, choroby slov, rozkladu komunikace atd., jímž se bude později intenzivně zabývat německá sociologie (např. Habermas) a jež vyústí ve velké „metafyzické téma“ kdysi exponované Heideggerem, totiž téma autenticity lidského bytí — bytí v autentické situaci a vyjadřované autentickým jazykem (řeceno s O’Neillem — naše péče o jazyk utváří naši odpovědnost k jiným i k sobě samým) [O’Neill 1975 : 18]. Tím ale fenomenologická sociologie klene oblouk k politologickým zkoumáním jazyka, protože uvažuje o „svobodě vyjadřování“ nikoli jako o politicko-právním předpokladu, ale jako o ontologickém faktu, který vyplývá ze samotné podstaty jazyka.

Je snad zbytečné dodávat, že celý interpretativní či konstruktivistický proud v sociologii je také kritikou jazyka sociologie, protože „chceme-li pochopit podstatu sociologických metod a umět hodnotit jejich procedury (teorie a data), je nutné explikovat procesy konstituování pojmů“ [Novýje 1978 : 234]. Jazyk sociologie totiž vypovídá o způsobu, jímž se ta či ona konkrétní sociologická orientace vztahuje k sociální realitě, sociologie je jazykovou výpovědí o sociální skutečnosti, výpovědí, která se tvoří v procesu jazykové komunikace se zkoumanými objekty, s jinými sociology a s veřejností [tamtéž : 238].

Giddensova „teorie strukturace“: jazyk a „dualita struktur“

Mezi nejvlivnější a teoreticky nejambicióznější soudobé sociologické konstrukce patří nepochybně — vedle poněkud esoterické koncepce N. Luhmanna — teorie „sociální strukturace“ britského sociologa A. Giddense. Giddens se tématem jazyka zabýval ve třech souvislostech: nejprve jako otázkou vztahu mezi přirozeným jazykem a sociologickými jazykovými konstrukty, později jako otázkou homomorfie jazykových a sociálních struktur (či obecněji — jazyka a společnosti), a konečně v souvislosti s analýzou vzniku a vývoje moderních společností jako národních států.

Již ve své první programové práci [Giddens 1976] konstatuje, že soudobá sociologie stojí na bázi „staromódní a chybné filozofie jazyka“, protože prý nedostatečně vstřebala podněty Russellovy a Wittgensteinovy a vcelku marně se snaží vytlačit přirozený jazyk ze sociologie jako vědy svými vlastními neologismy. Takové počínání je ovšem věcně pochybené proto, že přirozený jazyk je konstitutivním elementem všech sociálních aktivit, je první ze všech symbolických forem, jež však nejsou primárně „potenciální deskriptci“, ale především médiem praktických činností. Schützův pokus uvést přirozený jazyk ve vztah k jazyku sociologie pomocí principu adekvátnosti pokládá Giddens za nesprávný, protože požadavek, aby každé sociologické tvrzení bylo přeložitelné do jazyka praktického vědomí a každodenních aktivit „řadového aktéra“ (a v takovém překladu je podstata principu adekvátnosti) je nejen nerealizovatelný, ale především nadbytečný: koneckonců ani etablované společenské vědy, jako ekonomie nebo vývojová psychologie, tento požadavek přece nerespektují. Giddens se odvolává na Winche, který Schützův princip adekvátnosti doslova obrací naruby: mezi přirozeným jazykem a jazykem sociologie je sice „logická vazba“, ta však není dána překladem či přeložitel-

ností jedné jazykové řady do druhé, ale faktem, že pojmy sociologií zavedené (jsou-li zavedeny korektně a smysluplně), předpokládají zvládnutí všech pojmů, jichž aktéři sami v průběhu svých aktivit a sociální interakce použili [Winch 1958]. Giddensova kritika Schütze (stejně jako jiné krajnosti, kterou reprezentuje A. R. Louche tezí, že sociologické technické termíny vlastně jen zatemňují to, co bylo v běžném jazyce původně jasné) je do značné míry oprávněná, stejně tak jako výtky adresované Winchovi: vztah mezi běžným jazykem a jazykem sociologie nemá pouze povahu logické vazby, ale také praktických implikací, například té, že pojmy původně sociologií zavedené jako speciální termíny se mohou stát a stávají součástí běžné komunikace [Giddens 1983 : 248].

Sám centrální pojem Giddensovy *teorie strukturace*, pojem „duality struktury“, je vyložen na příkladu jazyka, nikoli však proto, jak Giddens zdůrazňuje, že je snad výhodné nazírat na společnost „jako na jazyk“, ale proto, že jazyk jako sociální forma vyjadřuje některé aspekty sociálního života jako celku. Jazyk lze zkoumat na třech úrovních: 1. na úrovni dovednosti a jednotlivých řečových aktů, protože jazyk je ovládan a „mluven“ aktéry, 2. na úrovni tvoření a „dávání“ smyslu v procesu interakce, kdy aktéři využívají již vytvořených interpretačních schémat k tomu, aby pochopili nejen to, co druzí mluví, ale také, co druzí míní, a 3. na úrovni struktury, tedy sociální „danosti“. První dvě úrovně odpovídají tradičnímu saussurovskému „parole“ (speech), třetí „language“. Zatímco řeč („speech“) je situována, časově a prostorově umístěna, jazyk („language“) je „virtuální a je mimo čas“, řečeno slovy Ricoeurovými; zatímco řeč předpokládá subjekt, jazyk je bezsubjektový, a konečně zatímco řeč předpokládá přítomnost druhého, jazyk se nedá vtěsnat do „subjekt—objektové dialektiky“. Dichotomie řeči a jazyka má podle Giddense také přesnou analogii v dichotomii lidských praktik a sociálních struktur: praktiky, podobně jako řečové akty, vyžadují přítomnost druhého, jsou situovány atd., zatímco sociální struktury, jež jsou produktem těchto praktik, jsou charakterizovány absencí subjektu a specifického časoprostorového umístění. V tom je však právě podstata „duality struktury“: struktura je jak médiem, tak produktem chování aktérů, jež se zase zpětně opakovaně organizuje, nebo — řečeno lehce ironizujícím vyjádřením N. Thrifta — v dualitě struktur „jednání produkuje strukturu, která produkuje jednání, které produkuje strukturu“ v nikdy nekončícím rekursivním procesu [Thrift 1985 : 612]. Giddens sám nejednou zdůrazňuje, že užití jazyka je samo praktickou aktivitou (variance na Austinovo téma), a to aktivitou sociálně enormního významu. Jazykový popis a interpretace sociálních aktivit vlastních i cizích je integrální součástí sociálního života, je součástí praxe, protože porozumění tomu, co jiní dělají, co svým jednáním zamýšlejí a jak své jednání motivují, je nutným předpokladem intersubjektivní. Právě proto, zjišťuje Giddens, má porozumění („Verstehen“) tak mimořádný význam: nikoli jako speciální metoda vstupu do sociální reality, jak porozumění chápe třeba Schütz (alespoň v jednom jeho významu), ale jako „ontologická podmínka existence lidské společnosti“. Centralita běžného jazyka je dána také tím, že jazyk je jednou z nejvýznamnějších rutinních aktivit, přičemž právě rutinizace, stálé opakování a reprodukce tvoří podle Giddense základní „osy sociálního života“.

Konečně v poslední své práci [Giddens 1985], jež je „druhým dílem kritiky historického materialismu“, je jazyk zkoumán ve své sociálně integrační funkci historicky: moderní společnosti, které vystřídaly „společnosti třídně rozdělené“ (?), jsou především, ne-li výhradně národními státy, přičemž novodobý národní stát je „konceptuální komunita“, jíž tradiční státy nebyly, a je udržována sdílením společného jazyka a společnou symbolickou historicitou [Gid-

dens 1985 : 219]. Existuje ostatně těsná korelace mezi teritoriálními hranicemi a jazykovou a kulturní identitou. Ačkoliv marxistické pojetí vzniku národních států se od Giddensova přístupu v mnoha ohledech liší, je nesporné, že do kontextu západního teoretického sociologického myšlení je právě tímto tématem vnesen nový impuls a vlastně nové téma. Celou Giddensovu koncepci bude ostatně třeba podrobit samostatné systematické analýze.

Eliasova „figurační sociologie“ jazyk a reifikace

Ačkoli se teoretická koncepce západoněmeckého sociologa N. Eliase dosti zásadně liší jak od přístupů etnometodologů, jimž zcela chybí jakékoli respektování historické dimenze sociálního života, tak od historicky lépe zakotvené teorie Giddensovy, spojuje ho s nimi radikální odpor proti „konvenční sociologii“ a jejímu jazyku. Elias dokonce je (alespoň podle vyjádření D. Laydera [1986 : 368]) silně ovlivněn Sapir-Whorfovou hypotézou, podle níž, jak jsme uvedli, jazyky odlišných společností významně ovlivňují způsob, jímž lidé vnímají a kognitivně asimilují „svět“, v němž žijí. Náš jazyk, uvažuje Elias, který je příkladem toho, co Whorf označuje termínem „standardní zprůměrovaná evropština“, přistupuje ke skutečnosti jako by byla složena z izolovaných statistických objektů, a to hlavně proto, že užívá subjekt–predikátového typu výroků. Tak například říkáme, že vítr věje, jako by vítr byl nějakou věcí, která se v určitém momentu dává do pohybu a vanutí, jako by tedy bylo možné vítr oddělit od samotného vanutí. Podobně při úvahách o společnosti většinou redukuje procesy na jejich statické podmínky: uvažujeme o normách, hodnotách, strukturách a funkcích, třídách a systémech jako o nehybných objektech, ačkoli jde o „lidi, kteří jsou stále v pohybu a stále se vzta-hují k jiným lidem“ [Elias 1978 : 113]. Právě takto, z povahy jazyka, je nám prý vnuceno, abychom nesmyslně oddělovali „jedince a společnost“ a tak vytvářeli pseudoproblémy „vztahu“ mezi nimi. Náš jazyk tedy vede k tomu, abychom uvažovali ve statických a soběstačných pojmech, jako by lidé existovali vně svého těla a jako by společnost byla „depersonalizovanou entitou z nějakého jiného světa“. Tyto a podobné dichotomie (pars pro toto: stabilita a změna) jsou podle Eliase pouze falešnou reprezentací sociální reality, jsou to pouhé artefakty jazyka, jehož používáme.

Řešením je Eliasovi koncept „figurace“ (14), který údajně adekvátně odráží sociální skutečnost a indikuje procesuální charakter společnosti ve všech jejích aspektech. Co je však nejdůležitější – figurační přístup prý umožňuje vyhnout se reifikaci sociální skutečnosti, která je příznačná jak pro strukturální funkcionalismus, tak pro atomismus, který je vlastní přístupům psychologickým a psychiatrickým.

Analýza u nás zatím kriticky nedotčené teorie sociální figurace představuje samozřejmě samostatné téma, nemluvě o tom, že ve třech velkých historicky koncipovaných kompendiích [Elias 1978; 1982; 1983] jazyk figuruje ještě v dalších souvislostech. Elias s nadsázkou, ale do značné míry zdůvodněně poukazuje na nebezpečí, jež se skrývají v nereflektovaném užití běžného jazyka ve vědě, zejména pak na nebezpečí toho, čemu říká reifikace a co přesněji označoval

(14) Figurací rozumí Elias „komplexní řetězec vzájemných závislostí a mocenských vztahů, jež tvoří reálnou podstatu společenské skutečnosti“, tedy vlastně aktuální časoprostorová uspořádání sociálních aktérů, které je výslednicí jejich aktivní účasti na sociálních procesech. Tento konkrétní tvar („figuraci“) však nelze redukovat na efekty působení jednotlivých aktérů, jak je obvyklé v psychologickém redukcionismu: sociální realita je svébytná, podle Eliase „emergentní“ a „neredukovatelná“ [srv. Layder 1986 : 370].

a zkoumal jako „hypostazi“ například Kotarbiński. Eliasova snaha překonat dichotomii statiky a dynamiky, individua a kolektivity konceptem figurace je tematicky vlastně identická s Giddensovou teorií sociální struktury. Z hlediska současného stavu západní sociologické teorie pak není náhodné, že obě tyto koncepce — teorie struktury i figurační sociologie — mohou být odvozeny z impulsů lingvosociologických, ačkoli v žádné z nich není jazyk dominantním tématem. V obou pak můžeme také identifikovat obě roviny sociologického zkoumání jazyka — substantivní (u Eliase např. v souvislosti s učním se jazyku, srov. Elias 1987) i autoreflexivní (jazyk sociologie jako problém a badatelský podnět).

Eliasova koncepce, zejména jeho v mnoha ohledech zajímavý a co do šíře záběru zcela unikátní výklad „civilizačního procesu“ a orientace na vskutku sociologicky „nestandardní“ témata (např. domestikace ohně, civilizování chuti, vzorce chování u dvora, problémy etikety, kulturní interpretace moci atd.) jsou předmětem diskusí i nekritické adorace, jak je to ostatně v dějinách sociologie dosti obvyklé. I když Arnasonovo tvrzení, že „Eliasův teoretický projekt může být označen za transformaci historického materialismu“ [Arnason 1987 : 433] budeme pokládat za nadnesené, nelze pominout, že jde o přístup, který se svými souvislostmi s klasickým i „neortodoxním“ marxismem netají. Tím spíše stojí za analytickokritickou pozornost.

Závěr a diskuse

V rámci západní sociologie se konstituovaly a koexistují koncepce, které vycházejí z odlišných sociálních optik, odlišně se sociálně situují, používají různých metodologií, jsou rozmanitě dominantně tematicky orientovány a v neposlední řadě se vyjadřují specifickým, svébytným jazykem. Diskuse na téma, zda je tento fenomén příznakem nedozrálosti sociologie jako vědy (kuhnovská varianta), nebo zda je naopak dokladem smysluplné funkční diferenciace a vnitřní demokracie ve vědě (mertonovská varianta), pozvolna utichají, protože se zdá, že pluralita stanovisek, teorií a koncepcí přestala být — možná dočasně — pokládána za abnormální a přechodné stadium, za interregnum, jež je třeba překonat dominací jedné školy, jedné teorie, jednoho paradigmatu. Stále silnější je programová orientace na „interparadigmatický dialog“ [srov. Mushakoji 1985] a na komplementaritu vidění sociálního světa, která pozvolna vytlačuje permanentní vzájemné exkomunikace jednotlivých směrů a škol z „pravé vědecké sociologie“. Tento stav, který má samozřejmě nejen vnitrovědní, ale i hluboké sociální příčiny (podrobněji viz Szomolányiová 1986), se promítá, jak jsme viděli, i do zkoumání jazyka: při vši jednostrannosti a nezřídka krajní vypjatosti některých formulací obsahuje většina sledovaných teoretických přístupů minimálně nápad a podnět, který vyzývá ke kritickému zhodnocení, případně k pozitivnímu pojednání nové tematiky.

Náš pohled byl vědomě omezen na sociologické teorie — nezahrnul tedy ani sociologii jazyka, ani souvislosti sociologických zkoumání s filozofickými teoriemi jazyka, jež jsou nezřídka velmi těsné. Vědomě jsme pak pominuli sociologická pojetí komunikace, jež tvoří širší, obecnější rámec sociologie jazyka (proto jsme pominuli i silný a podnětný, byť kontradiktorně posuzovaný proud v západoněmecké sociologii reprezentovaný Habermasem aj.). I z jiných hledisek může být náš výběr pokládán za neúplný, pravděpodobně však nikoli za nereprezentativní(15), a náš výklad za zkratkovitý a někdy

(15) Připomeneme alespoň tři velké koncepce, jež nebyly v naší studii podrobeny zkoumání optikou problému jazyka. Především jde o psychoanalytickou školu, ať již klasickou či soudobou, v níž je jazyk tématem mimořádně závažným, zejména

přibližně zjednočující. Jeho vlastním smyslem však bylo podnítit k dalším kritickým studiím a analýzám, zejména však k pozitivnímu marxistickému rozvíjení sociálně mimořádně závažné problematiky, již sociální fungování jazyka nepochybně je.

Podobně jako ve zkoumání literatury a umění, má i ve studiu jazyka marxistická sociologie vlastní tradici, takže není nikterak nucena opakovat tematický boom sociologie jazyka, který stále ještě v západní sociologii dožívá (16), tím méně pak přejímat okrajové a skutečně partikulární problémy, jejichž zábavnost je sice mnohdy nepochybná, ale sociální relevance téměř nulová. Na druhé straně by však bylo málo pochopitelné, kdyby se problémy sociologického zkoumání jazyka odsunovaly kamsi na vedlejší kolej, a dokonce bagatelizovaly jako promálo důležité ve srovnání s vahou problémů, jež sociologii čekají v souvislosti s řešením některých snad až přezrálých socioekonomických problémů. Měli bychom proto připomenout elementární sociologický fakt, že sociální chování je vždycky reakcí na objektivní sociální situaci, která je nějakým způsobem vnímána, interpretována a tedy také jazykově vyjádřena. Problém, jak je v běžném jazyce vyjadřována realita naší doby, není nikterak okrajový: téma „běžného vědomí“, jež začalo být právem v soudobé marxistické filozofické a sociologické literatuře dosti frekventované, je ovšem neřešitelné bez zkoumání vztahu právě běžného vědomí a běžného jazyka.

Velké sociální problémy společenské rovnosti, spravedlnosti, sociální diferenciace, společenského vzestupu a pádu atd. jsou také — a vůbec ne v poslední řadě — problémy jazykovými. Ostatně některé provedené výzkumy naznačují, jak málo víme o tom, jakými způsoby lidé jazykově strukturuji

v souvislosti s rolí symboliky a symbolizace v lidské psychice a v sociálním životě. Psychoanalýza nesporně podnětně, i když samozřejmě jednostranně a poněkud zveličeně, poukázala na takové otázky, jako jsou ambivalentnost významů téhož slova, role pojmenování v magii a totémismu, nevědomá a podvědomá interpretace, smyslu-
plná přerážení atd. Freud [1967] ukázal, jak souvisí víra ve všemoc myšlení s jazykovým vyjádřením vědění (tato víra byla vyjádřením pýchy, kterou lidstvo čerpalo z rozvoje jazyka, jenž přinesl závratný růst intelektuální moci) a vcelku právem prohlásil, že všechno, co překračuje smyslovou percepci, je nutně spojeno s jazykem. Dnes ovšem již archaicky a poněkud komicky působí „sexuální teorie vzniku jazyka“, kterou rozpracoval H. Sperber a Freud poněkud modifikovanou převzal.

Druhou neanalyzovanou koncepcí je frankfurtská škola, kde téma jazyka je pojednáno zejména v souvislosti s kritikou buržoazní kultury, u Fromma pak v kontextech politologických. Zajímavý je také spor mezi Adornem a Marcusem o způsoby jazykového vyjádření sociologického vědění. Konečně samostatnou pozornost by zasloužila koncepce K. R. Poppera, která, ač rozvíjena v kontextech filozofie vědy, má zcela zjevné sociologické implikace i konsekvence. Jde především o Popperovo pojetí funkcí jazyka, zejména však o koncept „tří světů“. Popperův „třetí svět“, svět produktů lidského ducha, je totiž totálně ontologicky závislý na jazyce, je „světem lingvisticky formulovaného lidského vědění“. Exosomatický jazyk je pro Poppera také předpokladem existence kritiky, která je jedním z nejvýraznějších garantů objektivní vědění a prostředkem, jímž jediné můžeme překonat partikulárnost naší poznávací optiky, jež vyplývá z našeho skupinového začlenění. Jazyk se tak stává podstatnou předmětnou komponentou sociologie vědění, disciplíny, k níž Popper sice nechoval žádnou zvláštní úctu, kterou však nepřímo svými idejemi de facto rozvíjel. Podrobněji srov. např. [Popper 1983 : 439–466].

(16) Jde o situaci, která je analogická mikrosociologickému boomeru, který v západní sociologii vrcholil na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Dnes samozřejmě téma „malých skupin“ netvoří ani zdaleka problémovou dominantu západní sociologie; boom pominul, ale téma zůstalo v oněch proporcích a relacích, jež mu více méně objektivně náleží. Nezapomínejme však, že tyto boomy a módní vlny mohou někdy neprávem vyvolávat dojem efemerity a mohou vést k nezodůvodněné bagatelizaci reálného problému ze strany „střízlivě uvažujících vědců“. Vývoj sociologie — ať se nám to líbí nebo nelíbí — však v módních vlnách a boomech reálně probíhá a dokonce nejen na Západě.

sociální svět, v němž žijí: tím se ale vlastně dotýkáme závažné otázky limitů standardního kvantitativního dotazování a možností aplikace kvalitativních technik.

A konečně — podstatná část politického života se odehrává jako úhrn komunikačních procesů (řízení je přece především komunikace), jako „směna“ argumentů, jako přesvědčování a získávání, jako vyjadřování souhlasu či odporu. Z každodenní zkušenosti však víme, jak mnohá dobře míněná snaha ztroskotává na tom, že její jazykové vyjádření je nepřesvědčivé, ne-li někdy dokonce odpudivé. Jazyk politiky a propagandy, ale i jazyk mravních norem a sociálních regulativů — to všechno jsou témata, jejichž teoreticko-empirické zpracování se obvykle nezúročuje v bezprostředním sociotechnickém efektu, ale zhodnocuje se v kontextu kumulovaného poznatkového fondu, jímž moderní sociologie disponuje. Jeho organickou, funkční a zdůvodněnou součástí je také problém jazyka jako sociálního fenoménu prvořadě důležitosti.

Literatura

- Arnason, J.: *Figurational Sociology as Counter-Paradigm*. In: *Theory, Culture and Society* 1987, č. 2—3.
- Austin, J. L.: *How to do Things with Words*. Oxford, Routledge and Kegan Paul 1962.
- Bell, E. H. — Sirjamaki, J.: *Social Foundations of Human Behavior*. London, New York, Harper and Row 1965.
- Bokszański, Z. — Piotrowski, A. — Ziolkowski, M.: *Socjologia języka*. Warszawa, Wiedza powszechna 1977.
- Borowski, T.: *Loučení s Marií*. Praha, Odeon 1987.
- Duncan, H. D.: *Symbols in Society*. New York, Oxford University Press 1968.
- Elias, N.: *What is Sociology?* London, Hutchinson 1978.
- Elias, N.: *The Civilizing Process*, vol. 1.: *The History of Manners*. Oxford, Blackwell 1978.
- Elias, N.: *The Civilizing Process*, vol. 2.: *State Formation and Civilization*. Oxford, Blackwell 1982.
- Elias, N.: *On Human Beings and Their Emotions: A Process. Sociological Essay*. In: *Theory, Culture and Society* 1987, č. 2—3.
- Filosofija, logika, jazyk. Moskva, Progress 1987.
- Freud, S.: *Człowiek, religia, kultura*. Warszawa, Książka i wiedza 1967.
- Giddens, A.: *New Rules of Sociological Methods*. London, Hutchinson 1976.
- Giddens, A.: *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London, Macmillan 1983.
- Giddens, A.: *The Nation-State and Violence*. London, Polity Press 1985.
- Giglioli, P. P.: *Language and Social Context*. London, Penguin 1972.
- Głowiński, M.: *Język i społeczeństwo*. Warszawa, Czytelnik 1980.
- Hayakawa, S. I.: *Language in Thought and Action. How Men Use Words and Words Use Men*. London, George Allen and Unwin Ltd. 1966.
- Chinoy, E.: *Society*. New York, Random House 1962.
- Chomsky, N.: *Review of Skinner's Verbal Behavior*. In: *Language* 1959, č. 35.
- Ivič, M.: *Kierunki w lingwistyce*. Wrocław, Ossolineum 1966.
- Homans, G. C.: *Social Behaviour. Its Elementary Forms*. London, Routledge and Kegan Paul 1961.
- Horák, P.: *Struktura a dějiny. Ke kritice filozofického strukturalismu ve Francii*. Praha, Academia 1982.
- Horálek, K.: *Filozofie jazyka*. Praha, Universita Karlova 1967.
- Houška, J.: *Sociální revoluce v ideologické konfrontaci*. Praha, SPN 1977.
- Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*. Warszawa, PWN 1979.
- Layder, D.: *Social Reality as Figuration: A Critique of Elias's Conception of Sociological Analysis*. In: *Sociology* 1986, č. 3.
- Lazarsfeld, P. — Rosenberg, M.: *The Language of Social Research. A Reader in the Methodology of Social Research*. New York, Free Press 1965.
- Lubaś, W.: *Socjolingwistyka jako metoda badawcza*. In: *Socjolingwistyka 2*. Warszawa, PWN 1979.

- Lundberg, G. A.: *Contemporary Positivism in Sociology*. In: *American Sociological Review* 1939, č. 1.
- Lundberg, G. A. — Schrag, C. C. — Larsen, O. N. — Catton, W. R.: *Sociology*. New York, Harper and Row 1968.
- Lévi-Strauss, C.: *Strukturnaja antropologija*. Moskva, Nauka 1983.
- Malinowski, B.: *Szkice z teorii kultury*. Warszawa, Książka i wiedza 1958.
- Mahmoudian, M.: *Lingvistika*. Moskva, Progress 1985.
- Marcuse, H.: *L'homme unidimensionnel*. Paris, Edition de Minuit 1968.
- Marx, K.: *Kapitál* I. Praha, SNPL 1952.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1962.
- Merleau-Ponty, M.: *Oko a duch a jiné eseje*. Praha, Obelisk 1971.
- Mills, C. W.: *Language, Logic and Culture*. In: *American Sociological Review* 1939, č. 5.
- Mushakoji, K.: *Scientific Revolution and Inter-Paradigmatic Dialogues*. In: *Dialectics and Humanism* 1985, č. 1.
- Novyye napravleniya v sociologičeskoj teorii. Moskva, Progress 1978.
- O'Neill, J.: *Making Sens Together. An Introduction to Wild Sociology*. London, Heinemann 1975.
- Pareto, V.: *Sociological Writings*. London, Pall Mall Press 1966.
- Parsons, T.: *Social Structure and Personality*. London, Macmillan 1965.
- Parsons, T.: *Sociological Theory and Modern Society*. New York, Free Press 1967.
- Parsons, T.: *Essays in Sociological Theory*. The Free Press of Glencoe 1964.
- Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971.
- Petr, J.: *Klasikové marxismu-leninismu o jazyce*. Praha, Svoboda 1977.
- Phillips, B. S.: *Sociology. Social Structure and Change*. London, Macmillan 1969.
- Popper, K. R.: *Logika i rost naučného znaní*. Moskva, Progress 1983.
- Quinn, J. A.: *Sociology. A Systematic Analysis*. Philadelphia, Lippincott 1963.
- Réboul, O.: *Le slogan*. Paris, PUF 1975.
- Réboul, O.: *Language et idéologie*. Paris, PUF 1980.
- Schutz, A.: *Collected Papers 1. The Problem of Social Reality*. Hague, Martinus Nijhoff 1962.
- Schaff, A.: *Język a poznanie*. Warszawa, PWN 1964.
- Skinner, B.: *Verbal Behavior*. New York, Harper and Row 1957.
- Skinner, B.: *Beyond Freedom and Dignity*. New York 1972.
- Skinner, B.: *About Behaviorism*. London 1974.
- Sorokin, P. A.: *The Sociology of Revolution*. Philadelphia 1925.
- Sorokin, P. A.: *Sociocultural Causality, Space and Time*. New York 1964.
- Sorokin, P. A.: *Sociology Yesterday, Today and Tomorrow*. In: *American Sociological Review* 1965, č. 6.
- Spurling, L.: *Phenomenology and the Social World. The Philosophy of Merleau-Ponty and Its Relations to the Social Sciences*. London, Routledge and Kegan Paul 1977.
- Stalin, J. V.: *O marxismu a jazykovědě*. Praha, Svoboda 1950.
- Szomolányiová, S.: *O teoretickom pluralizme v súčasnej nemarxistickej sociológii*. In: *Sociológia* 1986, č. 5.
- Szymura, J.: *Język, mowa i prawda w perspektywie fenomenologii lingwistycznej J. L. Austina*. Wrocław, Ossolineum 1982.
- Svejcar, A. D. — Nikolskij, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*. Praha, Svoboda 1983.
- Thrift, N.: A. Giddens. *The Constitution of Society. Book Review*. In: *Sociology* 1985, č. 4.
- Vrhel, F.: *Základy etnolingvistiky*. Praha, SPN 1981.
- Whorf, B. L.: *Język, myśl i rzeczywistość*. Warszawa, PIW 1982.
- Willey, N.: *The Current Interregnum in American Sociology*. In: *Social Research* 1985, č. 1.
- Winch, P.: *The Idea of Social Science*. London, Oxford University Press 1958.
- Wolff, K. H.: *The Sociology of Georg Simmel*. New York, Free Press 1967.
- Zito, G. V.: *System of Discourse: Structures and Semiotics in the Social Sciences*. Westport, Greenwood Press 1984.
- Zluktěnko, J. A.: *Jazyk i ideologija. Kritika idealističeskich koncepcij funkcionirovanija i razvítija jazyka*. Kijev, Višča škola 1981.

М. Петрусек: Язык в западных социологических теориях

Социологические исследования языка осуществляются на трех **комплементарных** уровнях: на уровне изучения языка как социального феномена (субстантивный уровень), на уровне анализа языка самой социологии (авторефлексивный уровень) и на уровне критического анализа понимания языка в отдельных социологических направлениях, школах и теориях (рефлексивный уровень). Работа рассматривает язык именно только на данном третьем уровне. Автор исходит из марксистской посылки, что язык является социальным фактом и социальной проблемой, что, однако, большинство социальных проблем не носит характер языковых проблем.

Автор критически анализирует следующие концепции: классический культурно-антропологический подход к языку (язык и культура), гипотезу языкового релятивизма (язык и социальное восприятие мира), общую семантику (язык и власть), понимание языка как социо-культурного феномена Сорокиным (язык и революция), американское структурно-функциональное понимание Парсонса (язык и сохранение социального равновесия), французский структурализм Леви-Стросса, неопозитивистские и бихевиористские попытки толкования языка как формы социального поведения (Скиннер, Хоманс), некоторые конструктивистские подходы (этнометодология, феноменологическая социология) и теоретические концепции А. Гидденса (теория структурирования) и Н. Элиаса (фигуративная социология). В заключении дан набросок основных тематических областей социологического изучения языка, которые считаются, с точки зрения актуальных потребностей развития чехословацкой социологии и общества, актуальными.

Summary

M. Petrusek: Language in the Western Sociological Theories

The sociological research of language is realized on three complementary levels: on the level of examining language as a social phenomenon (substantive level), on the level of analyzing the language of sociology itself (autoreflective level), and on the level of critically analyzing the conception of language in individual sociological trends, schools and theories (reflective level). The present study is concerned with language on the third level only. Its underlying principle is the Marxist premise that language is both a social fact and a social problem — that, however, in the majority of cases social problems are lacking the character of linguistic problems.

The following conceptions are subjected to critical analysis: classical culturally anthropological approaches to language (language and culture), the hypothesis of linguistic relativism (language and the social perception of the world), general semantics (language and power), Sorokin's conception of language as a sociocultural phenomenon (language and revolution), Parson's American structurally functional conception (language and maintenance of social balance), French structuralism of Lévi-Strauss, neopositivist and behaviouristic attempts at explaining language as a form of social behaviour (Skinner, Homans), some constructivist approaches (ethnomethodology, phenomenological sociology), and eventually also the theoretical conceptions of A. Giddens (structurization theory) and N. Elias (figurative sociology). In the concluding part, the basic thematic areas of sociological language research, which are regarded as topical from the point of view of the actual needs of the development of Czechoslovak sociology and society, have been outlined.